

SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'NİN “KİTÂBÜ'T-TARİFÂT” ADLI SÖZLÜĞÜNDE YER ALAN TASAVVURÂT (KAVRAMLAR MANTIĞI) İLE İLGİLİ MADDELER ÜZERİNE

Fikret OSMAN¹

Geliş: 25.07.2018 / Kabul: 07.09.2018

DOI: 10.29029/busbed.447671

Öz

“Kitâbü't-Tarîfât” (Tanımlar Kitabı) pek çok alanda yer alan temel kavramlara ilişkin alfabetik bir sözlüktür. Bu sözlüğün kaleme alındığı dönemde en çok üzerinde durulan ve okutulan disiplinlerden biri de mantıktır. Dahası mantık bu dönemde diğer alanlarda kullanılabilecek doğru düşünmeye yönelik bir araç olarak görülmektedir. Bu bakımdan bu eserde mantık alanında kullanılan pek çok temel kavrama yer verilmiştir.

İslâm mantık geleneğinde mantık konuları iki ana başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar tasavvurât ve tasdikât'tır. Tasavvurât, Batı mantık geleneğindeki kavramlar mantığına; tasdikât ise önermeler mantığı ve kıyas kuramına denk gelmektedir. İslâm mantık geleneğinde tasavvurât başlığı altında kavram çeşitleri, beş tümel, kategoriler ve tanımlar üzerinde durulmaktadır.

Bu çalışmada amacımız; Seyyid Şerîf Cürcânî'nin bir sözlük olarak yazdığı “Kitâbü't-Tarîfât” adlı eserinde tasavvurâtla ilgili maddelere ilişkin şu sorulara yanıt bulmaktır: Cürcânî, bu maddelerin mantığa ilişkin olup olmadıklarını belirtmiş midir? Başka bir ifadeyle mantık bilmeyen okuyucu, bu maddeleri okuduğunda onların mantığa ait olduklarını anlayabilir mi? Yoksa bu maddelerde yapılan tanımlar, sadece mantıkla ilgilenenlere ilişkin açıklamalar niteliğinde midir? Cürcânî, bu maddeleri hazırlarken hangi mantıkçılardan ve hangi mantık eserlerinden etkilenmiştir? Söz konusu tanımlar, Cürcânî'nin kendisine mi, yoksa başkasına mı aittir?

Anahtar Kelimeler: Cürcânî, Kitâbü't-Tarîfât, tanım, kavram, beş tümel

1 Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, fikretosman@mynet.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2542-4515>.

**ON THE ITEMS RELATED TO TASAVVURAT (LOGIC OF CONCEPTS)
IN THE DICTIONARY OF "KITABU'T-TARIFAT" (THE BOOK OF
DEFINITIONS) OF SAYYID SHARIF GURGANI**

Abstract

"Kitabu't-Tarifât" (The Book of Definitions) is an alphabetical dictionary of basic concepts in many fields. One of the most studied and taught discipline was logic when this dictionary was written. Moreover, in that period, logic was seen as an instrument that could be used in other areas for thinking right. In this respect, this work contains many basic concepts used in the field of logic.

In the tradition of Islamic logic, the topics about logic are approached with two main headings, which are tasavvurat and tasdikât. Tasavvurat corresponds to the sense of logic of concepts in the tradition of Western logic, as well as tasdikât equals to the sense of propositional logic and theory of syllogism. In the tradition of Islamic logic, it is dealt with concept types, five universals, categories and definitions under the title of tasavvurat.

The aim of this study is to answer the following questions related to tasavvurat in the book "Kitabu't-Tarifât" written by Sayyid Sharif Gurgani as a dictionary: did Gurgani indicate whether these issues are related to logic? In other words, does the reader who does not know the logic understand that they belong to the logic when he/she reads these subjects? On the other hand, are they the definitions made in these matters just the explanations of those who are interested in logic? From which logicians and which logic books had been Gurgani affected when he prepared these items? Does these definitions belong to Gurgani or to someone else?

Keywords: Gurgani, Kitabu't-Tarifât, definition, concept, five universals

Giriş

Seyyid Şerîf Cürçânî (1340-1413) başlıca kelâm ve Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenmiştir. Bununla birlikte o; astronomi, mantık, felsefe, matematik, tasavvuf, fıkıh, tefsir, hadis ve benzeri kendi dönemindeki pek çok alanda, çoğu şerh ve hâşiye türünden olan, eserler kaleme almış çok yönlü bir düşünürdür (Gümüş 1993: 135). Onun "Kitâbü't-Tarîfât" adlı çalışması bu alanlardaki temel kavramlara yönelik alfabetik bir sözlüktür (Gümüş 1984: 187).

Burada, bu sözlükteki mantıkla ilgili maddeleri inceleyeceğiz. Özellikle de tasavvurâtla ilgili maddelere odaklanacağız. Bu doğrultuda öncelikle, yazarın bu maddelerin mantık alanına ilişkin olduklarını belirtip belirtmediğini araştıracağız. Daha sonra şu sorunun yanıtını bulmaya çalışacağız: İlgili maddeleri oluştururken Cürçânî bize kendine özgü bir tanım mı vermektedir? Yoksa o dönemde etkin olan

mantık kitaplarındaki tanımları mı aktarmaktadır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için o dönemde etkin olan Ebherî'nin (ö. 1265?) “İsâgûcî” adlı mantık kitabında bu maddelerin var olup var olmadıklarını ve eğer varsalar ne şekilde tanımlandıklarını inceleyeceğiz. Bilindiği gibi Ebherî'nin “İsâgûcî”si kısa bir mantık sözlüğü niteliğindedir. Daha sonra Ebherî'nin öğrencisi olan Kâtibî'nin (1204-1277), “İsâgûcî”nin maddelerini daha geniş bir şekilde ele alan, “Şemsiyye”sine bakacağız. Cürcânî, bu kitaplardan birincisine şerh, ikincisine de hâşiye yazmıştır.² Ayrıca Fârâbî (870-950) ve İbn Sînâ (980-1037) gibi İslâm mantıkçıları da bu maddelerin ne şekilde yer aldıklarını ve kimin mantık anlayışını yansıttıklarını da araştıracağız.

İslâm'daki klasik mantık anlayışı önemli ölçüde Aristoteles'in (MÖ 384-322) mantık anlayışına bağlıdır (Bayrakdar 2016: 78). Aristoteles'te mantığın konuları; kavramlar, önermeler ve kıyas şeklinde sınıflandırılabilir. (Ross 2011: 47) İslâm mantık geleneğinde bu konular tasavvurât ve tasdikât diye iki ana başlık altında toplanmıştır (Rescher 2018: 30).³ Tasavvurât başlığı altında kavramlar mantığı, tasdikât başlığı altında ise önermeler mantığı ve kıyas kuramı ele alınmıştır. Aşağıdaki satırlarda “Kitâbü't-Tarîfât”taki maddeleri, yukarıda bahsettiğimiz çerçevede, tasavvurât başlığı altındaki konulara göre; lafızlar, beş küllî (tümel) ve tarifler (tanımlar) şeklinde ele alacağız. Ancak önce mantık kavramının kendisinden hareket edeceğiz.

1. Mantık Kavramı

“Kitâbü't-Tarîfât”ta mantık kavramı; zihni, düşünmede hataya düşmekten koruyan kânûnî bir âlet olarak tanımlanıyor (Cürcânî 1990: 251; Cürcânî 1997: 224). Mantığın tanımı Ebherî'nin “İsâgûcî”sinde yoktur. Ama Kâtibî'nin “Şemsiyye”sinde vardır. (Kâtibî 2017: 58-59). Üstelik buradaki tanımın aynısıdır. Aslında İslâm mantıkçılarının genellikle kullandıkları bir tanımdır bu. Örneğin Fârâbî'ye göre “mantık bir âlet ilmidir” (Fârâbî 2005: 184). “Mantık sanatı, bütün halinde, akli düzeltmeye ve yanlış yapılması mümkün olan bütün makul şeylerde, insanı doğru yola ve gerçek tarafa yöneltmeye yarayan kanunları ve insanı makullerde yanlıştan, sürçmeden ve hatadan koruyan ve muhafaza eden kanunları verir” (Fârâbî 1990a: 67). İbn Sînâ da, “İşaretler ve Tembihler” (el-İşârât ve't-Tenbihât) adlı kitabında, mantığın insanı düşünmesinde şaşkırmaktan koruyan kânûnî bir âlet olduğunu belirtir (İbn Sînâ 2005: 1-2).

2 Söz konusu eserler şunlardır: “Mîr İsâgûcî” ve “Hâşiye alâ Şerhi's-Şemsiyye”. Birincisi, Ebherî'nin “İsâgûcî” adlı eserinin şerhidir. İkincisi ise “Hâşiye ale't-Tasavvurât ve't-Tasdikât” ve “Hâşiye-i Suğrâ” olarak da bilinir ve Kutbüddîn et-Tahtânî'nin, Kâtibî'nin “Şemsiyye” adlı eserine yazdığı şerhine hâşiyedir (Gümüç 1984: 149-153).

3 Bu ikili sınıflandırma hem Fârâbî'de hem de İbn Sînâ'da bulunmaktadır (Fârâbî 2008a: 1; İbn Sînâ 2006b: 11). Ancak Fârâbî, tasavvurât ve tasdikâtın içine giren konuları zikretmemiştir. Onları İbn Sînâ belirtmiştir (Bolay 1990: 7).

İslâm mantıkçıları Grekçedeki logike kelimesinin Arapça karşılığı olarak mantık kavramını Aristoteles'in ardıllarından almışlardır. Çünkü mantık adlandırması Aristoteles'in kendisine ait değildir. "Bu ad Cicero'nun devrinden daha geriye götürülemez. O zamanda bile logica, mantıktan çok diyalektik anlamına gelmektedir ve logike'yi mantık anlamında kullanan ilk yazar Aleksandros'tur. Aristoteles'in bu bilgi dalı veya hiç olmazsa akıl yürütmenin incelenmesi için kullandığı kendi deyimini 'analitik'tir. Aslında bu deyim, akıl yürütmenin, kıyasın şekillerine (figures) ayrıştırılması anlamına gelmekteydi" (Ross 201: 46-47).

Bu tanımlamada geçen âlet kavramı da Aristoteles'te yoktur. Aristoteles'in mantığa ilişkin kitaplarının Grekçede araç, âlet anlamına gelen organon (Peters 2004: 269) adı altında sınıflandırılması Aristoteles'in kendisi tarafından değil, yorumcuları tarafından yapılmıştır. (Bayrakdar 2016: 78). Organon ifadesini bu anlamda ilk kullanan da Aphrodisiaslı Aleksandros'tur (MS. 2. yy sonları 3. yy. başları) (Bayrakdar 2016:184). İslâm mantıkçıları mantığın âlet olması anlayışını Aristoteles'in yorumcularından almışlardır.

2. Tasavvur (Kavram) ve Lafız (Terim)

Cürçânî, sözlüğünde tasavvur (kavram) ve lafız (terim) maddelerine yer verir. Ona göre, "bir şeyin suretinin, akılda hâsıl olmasına" tasavvur (kavram) (Cürçânî 1990: 61; Cürçânî 1997: 61); tasavvurun (kavramın) dil ile ifade edilmesine de lafız (terim) denir (Cürçânî 1990: 203; Cürçânî 1997: 195; İbn Sînâ 2005: 3-4; İbn Sînâ 2006b: 11-13). Aşağıdaki alt başlıklarda, önce tasavvurla ilgili önem arz eden mahiyet (nelik), hakikat (gerçeklik) ve hüviyet (kimlik) konusunu daha sonra da lafızlarla ilgili önem arz eden delâlet konusunu ve lafızların kısımlarını, Cürçânî'nin sözlüğündeki tanımlamaları dikkate alarak, inceleyelim.

2.1. Mahiyet (Nelik), Hakikat (Gerçeklik) ve Hüviyet (Kimlik)

Cürçânî, mahiyet (nelik) maddesinde mahiyet kavramıyla birlikte hakikat (gerçeklik) ve hüviyet (kimlik) kavramlarının tanımına da yer vermektedir. Ona göre, bir şeye ilişkin olan özelliğe mahiyet (nelik) denir. Bu da 'o nedir?' sorusunun makul cevabında bulunur. Bu özelliğin dışarıda bulunması hakikattir (gerçeklik). Başkalarından ayrıcalığı olması da hüviyettir (kimlik) (Cürçânî 1990: 205; Cürçânî 1997: 199).

Ebherî "İsâgûcî"sinde, Kâtibî de "Şemsiyye"sinde mahiyet, hakikat ve hüviyet kavramlarına yer vermemişlerdir. Ancak Fârâbî ve İbn Sînâ bu kavramlar üzerinde durmuşlardır (Fârâbî 2008b: 51-56; 112-114; İbn Sînâ 2005: 10-11). Fârâbî, Aristoteles'in birinci cevherlerini (tözler) hüviyet, ikinci cevherlerini (tözler) de mahiyet olarak ele almıştır. (Keklik 1969-1970: 22). Aristoteles'te birinci cevherler ferdî (tekil), ikinci cevherler de küllî (tümel) kavramlardır (Aristoteles 1996a: 3-10). Ayrıca Fârâbî;

“Realiteyi, Platon gibi idea’larda değil, fakat Aristoteles’te olduğu gibi, sadece ferdi varlıklarda bulmaktadır. Mesela insan tasavvuru, ferdi varlıkların teşkil ettiği bir mefhumdur ve bu ‘ikinci cevher’den (yani mahiyetten) ibarettir. Oysa Ahmet, Hasan gibi fertler, ilk cevher (yani hüviyet) adını alır ve bu fertler olmasaydı, -Fârâbî’ye göre- onların teşkil ettiği insan mefhumu da olmazdı” (Keklik 1969-1970: 23).

Bu konuda İbn Sînâ da şu düşüncelere yer vermektedir:

“‘Onlar nedir?’ sorusunun cevabı özünün (mahiyeti) ne olduğu sorulan şeyin hakikatini tam olarak ifade eden şeydir. ‘O hangi şeydir?’ sorusunun cevabı ise, bir şeyi, onun için özsel (zafî) olanı paylaşan diğer şeylerden ayıran özsel tûmeldir. (Birçok varlık hakkında) ortaklaşa sorulan ‘onlar nedir?’ sorusunun cevabı da, kendisi hakkında sorulan pek çok varlığın gerçekliğini tam olarak ifade eden ama bu varlıkların tek tek gerçekliğini ifade etmeyendir” (İbn Sînâ 2004: 65).

2.2. Lafızların Delâleti

Cürcânî’ye göre delâlet “bir şeyin öyle bir durumda olmasıdır ki, onu anlamaktan, başka bir şeyi anlamak lâzım gelir” (Cürcânî 1990: 109; Cürcânî 1997: 104). Delâlet konusu Aristoteles mantığında yoktur. Fârâbî lafzın manaya delâletinden sık sık bahsetmiştir. Bununla birlikte ayrı bir konu olarak delâlete yer vermemiştir. Ancak İbn Sînâ delâleti ayrı bir konu olarak ele almış ve ayrıntılı olarak işlemiştir (Bolay 1990: 83).

2.2.1. Mutabakat (Kaplama), Tazammun (İçlem) ve İltizam (Gerektirme)

Düşünürümüz delâlet eden lafızları üç kısma ayırır. Bunlar: mutabakat (kaplama), tazammun (içlem) ve iltizamdır (gerektirme). Ona göre “delâlet eden lafız; konulduğu şeyin tamamına mutabakat, onun cüzüne tazammun ve zihinde tabi olduğu şeye de iltizam ile delâlet eder. İnsan gibi ki; o, konuşan hayvanın tamamına mutabakat, onun cüzüne tazammun ve bilmeye olan yeteneğe de iltizam ile delâlet eder” (Cürcânî 1990: 110; Cürcânî 1997: 105).

Bu kavramlar ve onlara ilişkin tanımlar hem İbn Sînâ’da (İbn Sînâ 2005: 4) hem de Ebherî’nin “İsâgûcî”sinde (Ebherî 2016: 64-65) ve Kâtibî’nin “Şemsiyye”sinde (Kâtibî 2017: 62-63) bulunmaktadır.

2.3. Lafızların Kısımları

İslâm mantık geleneğinde Aristotelesçi mantık anlayışına bağlı olarak lafızlar genellikle, Ebherî’nin “İsâgûcî”sinde kısa ve net bir şekilde belirttiği gibi (Ebherî 2016: 64-67), ikili olarak sınıflandırılmıştır. Buna göre lafızlar öncelikle müfred (yalın) ve mürekkeb (birleşik); daha sonra müfred lafızlar küllî (tümel) ve cüzî (tekil); küllî lafızlar da zafî (özel) ve arazî (ilineksel) şekilde ayrıştırılmıştır.

2.3.1. Müfred (Yalın) ve Mürekkebe (Birleşik) Lafızlar

"Kitâbü't-Tarîfât"ta, müfred (yalın) ve mürekkebe (birleşik) lafızların tanımı ayrı maddeler halinde verilmiş ve bu tanımlar örnekle desteklenmemiştir. Oysa Fârâbî (Fârâbî 2018a: 44-45; Fârâbî 2016: 16-17), İbn Sînâ (İbn Sînâ 2005: 5), Ebherî (Ebherî 2016: 64-65) ve Kâtibî (Kâtibî 2017: 64-65) bu kavramları, Aristoteles'in yaklaşımına (Aristoteles 2002: 7) uygun olarak bir arada işlemişler ve örnekle desteklemişlerdir.⁴ Bununla birlikte bu kitapta, müfred ve mürekkebe lafızların tanımları bu mantıkçılardan farklı yapılmamıştır: Müfred, "lafzının cüzü (parçası), manasının cüzüne delâlet etmeyen şey" (Cürçânî 1990: 240; Cürçânî 1997: 218); mürekkebe ise "lafzının cüzü, manasının cüzüne delâlet eden şey" (Cürçânî 1990: 223; Cürçânî 1997: 208) olarak tanımlanmıştır.

2.3.2. Küllî (Tümel) ve Cüzî (Tekil) Lafızlar

Cürçânî sözlüğünde, küllî (tümel) ve cüzî (tekil) lafızlar üzerinde ayrı ayrı durmamıştır. Bu lafızları hakiki cüzî (cüzîyyün hakîkiyyün) (Cürçânî 1990: 79; Cürçânî 1997: 75) ve hakiki küllî (külliyyün hakîkiyyün) (Cürçânî 1990: 195; Cürçânî 1997: 189) maddelerinin içinde değerlendirmiştir. Bu maddelerde cüzî, 'Zeyd' lafzında olduğu gibi "tasavvurun kendisi, onda ortaklığın bulunmasını meneden şey" (Cürçânî 1990: 79; Cürçânî 1997: 75) olarak; küllî de, 'insan' lafzında olduğu gibi "tasavvurunun kendisi, onda ortaklığın bulunmasını menetmeyen şey" (Cürçânî 1990: 195; Cürçânî 1997: 189) olarak tanımlanmıştır. Ayrıca hakiki cüzî maddesinde "bir şeyin cüzîyeti ancak küllî olana nispetledir" (Cürçânî 1990: 79; Cürçânî 1997: 75); hakiki küllî maddesinde de "bir şeyin külliyyeti ancak cüzî olana nispetledir" (Cürçânî 1990: 195; Cürçânî 1997: 189) ifadeleriyle bu iki lafzın karşılıklı olarak birbirini gerektirdiklerini de belirtmiştir.

Küllî (tümel) ve cüzî (tekil) lafızlarla ilgili Ebherî (Ebherî 2016: 64-65), Kâtibî (Kâtibî 2017: 68-69), Fârâbî (Fârâbî 2016: 32-33) ve İbn Sînâ'da (İbn Sînâ 2005: 5-6) da bulunan bu tanımların temelinde Aristoteles'in şu düşünceleri yer almaktadır: "Kimi nesnelere tümel, kimi nesnelere tekil olduğundan -doğal olarak- çoğulluğa yüklenene tümel; çoğulluğa yüklenemeyene tekil diyorum; örneğin 'insan' tümel-lerden, 'Kallias' tekilerdendir" (Aristoteles 2002: 13-14).

2.3.3. Zatî (Özsel) ve Arazî (İlineksel) Lafızlar

Zatî (özsel) ve arazî (ilineksel) lafızlar da "Kitâbü't-Tarîfât"ta ayrı birer madde olarak ele alınmamıştır. Bu lafızlar izafi küllî (külliyyün izâfiyyün) maddesi içerisinde değerlendirilmiş ve şu şekilde ifade edilmişlerdir: "Küllî, ya zatîdir. Bu

4 Örneğin Ebherî'nin örnekle destekli tanımlaması şöyledir: "Lafız ya müfredtir (yalın) ki bu 'insan' gibi parçası anlamının parçasını göstermeyen bir terimdir; ya da böyle olmayıp 'taş atan' örneğindeki gibi mürekkebedir (birleşik)" (Ebherî 2016: 64-65).

cüzlerin hakikatine dâhil olandır. İnsana ve ata nispetle hayvan gibi. Ya da arazîdir. Bu, cüz olmaması ve hariç olmamasıyla, cüzlerinin hakikatine dâhil olmayandır. İnsana nispetle gülen gibi” (Cürcânî 1990: 195-196; Cürcânî 1997: 189). Bu tanımın ve ondaki örneklerin aynısı Ebherî’de de (Ebherî 2016: 66-67) bulunmaktadır.⁵ Aslında Ebherî burada, mantıkla ilgili pek çok konuda olduğu gibi, Fârâbî (Fârâbî 2018a: 38-39) ve İbn Sînâ’nın (İbn Sînâ 2005: 6; İbn Sînâ 2006b: 23) görüşlerinin özetini yapmaktadır. Örneğin Fârâbî zatî ve arazî lafızlarla ilgili daha detaylı olarak şu bilgileri vermektedir:

“Bir şeyin, belli bir şeyin ‘içinde/fihi’ veya ‘o şey vasıtasıyla/bihi’ veya ‘o şeyin nezdinde/indehu’ veya ‘o şey için/ lehu’ veya ‘o şeyle beraber/meahu’ veya ‘o şeyden/ anhu’ var olması, ya özseldir/bizzattır veya ilinekseldir/bilarazdır.

Özsel olması, (bu şeyin) belli bir şeyin ‘içinde’, veya ‘onun nezdinde’ veya ‘onun için’ veya ‘onun vasıtasıyla’ veya ‘onunla beraber’ veya ‘ondan’ var olması ya bu şeyin cevherinde ve doğasında bulunmasıdır, ya da ‘içinde’ veya ‘onun nezdinde’ veya ‘onun için’ veya ‘onun vasıtasıyla’ veya ‘onunla beraber’ veya ‘ondan’ var olduğu şeyin cevherinde bulunmasıdır veya her ikisinin cevherinde birlikte bulunmasıdır. İlineksel olması, bunun o ikisinden her birinin cevherinde ve doğasında olmamasıdır.

Özsel olana örnek, ‘boğazın kesilmesi’ni takip eden ‘ölüm’dür ki ölüm, boğazın kesilmesi esnasında özsel olarak var olur. ‘Beşin iki ile çarpımı’ndan özsel olarak ‘on sayısı’nın var olması da bunun örneğidir. İlineksel olana örnek herhangi bir yerde ‘şimşek çakması’ ve bu esnada orada bir ‘hayvanın ölmesi’dir. Burada ölümle şimşek çakmasının kesişmesi/tevfuk etmesi ilinekseldir, özsel değildir. Çünkü şimşek çakma esnasında var olmak, ölümün doğasında yoktur; şimşegin doğasında da bu (ölüm) yoktur. Rastlantısal olarak var olan her şeyin durumu böyledir” (Fârâbî 2018a: 38-39).

Fârâbî’nin bu düşüncelerinin temelinde de Aristoteles’in aşağıdaki düşünceleri yer almaktadır:

“‘Kendi başına yüklenenler’, buldukları nesnelere neliginde bulunanlardır; sözgelisi üçgende bulunan çizgi ile çizgide bulunan nokta (ötekilerin varlığı, özü berikilerden oluşur ve berikiler ötekilerin nelik tanımında içkindir). Yine kendi nelik tanımlarında yükledikleri nesneyi içerenler de ‘kendi başına’; sözgelisi çizgide bulunan ‘düz’ ile ‘eğri’, sayıda bulunan ‘çift’, ‘tek’, ‘asal’, ‘bileşik’, ‘kare’, ‘dikdörtgen’: Burada sayı ile çizgi tüm berikilerin nelik tanımında içkin. Öteki şeylerde de

5 Söz konusu tanım şöyledir: “Küllî ya insan ve at’a nispetle ‘canlı’ gibi ‘zatî’dir (özsel) ve kendi tikellerinin gerçekliğinde (hakikat) yer alır; ya da bunun tersine insana nispetle ‘gülen’ teriminde olduğu üzere arazîdir (ilineksel)” (Ebherî 2016: 66-67).

bu böyle, her bir nesnede böyle bulunanlara 'kendi başına', böyle bulunmayanlara -sözgelişi canlıda bulunan 'sanatçı'ya veya 'ak'a- 'ilinek' diyorum. Öte yandan başka bir taşıyıcıya yüklenmeyenler 'kendi başına'dır; sözgelişi 'yürüyen' başka bir var olan olarak yürür, 'ak olan' başka bir var olan olarak 'ak'tır, ne ki töz ve doğrudan belli bir var olanı imleyen şeyler başka bir var olan olarak olduğu şey olmaz. O halde bir taşıyıcıya yüklenemeyene 'kendi başına', bir taşıyıcıya yüklenenlere 'ilinek' diyorum. Üstelik başka bir anlamda nedeni buldukları nesne olanlar 'kendi başına', nedeni buldukları nesne olmayanlar 'ilineksel'. Sözgelişi birisi yürürken şimşek çakarsa, şimşegin çakması ilineksel: Kişi yürüdüğü için şimşek çakmadı, 'bu rastlantıydı' deriz. Nedeni buldukları nesne olanlar ise 'kendi başına'; sözgelimi hayvanın boğazı kesildiğinde ölürse, kesilen boğaza bağlı 'ölüm' kendi başındır, çünkü nedeni boğazının kesilmesidir, boğazı kesilen hayvanın ölmesi rastlantı olmaz" (Aristoteles 2005: 15).

2.4. Beş Küllî (Tümel)

Küllî (tümel) lafızlar cins, nev (tür), fasıl (ayrım), hassa (özgülük) ve araz-ı âmm (ilinti) olarak da sınıflandırılır. Bunlara beş küllî (tümel) denir. Aristoteles, beş küllî (tümel) üzerinde durmuştur. (Aristoteles 1996a: 2-5; Aristoteles 1996b: 38-167). Bununla birlikte Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslâm mantıkçıları beş küllîyi ondan değil, Porphyrios'tan (232-305) almışlardır (Bolay 1990: 83). Porphyrios beş küllîyi, Aristoteles'in kategorilerine bir giriş olarak hazırladığı "Isagoge" adlı kitabında ele almıştır (Bingöl 1988: 34).

Cürçânî sözlüğünde beş küllî şeklinde bir maddeye yer vermemiştir. Ancak cins, nev (tür), fasıl (ayrım), hassa (özgülük) ve araz-ı âmm (ilinti) olarak onları ayrı birer madde şeklinde ele almıştır. O, bu küllileri şöyle tanımlamıştır: Cins; "nevileri çeşitli olan bir çokluğa delâlet eden isimdir." Başka bir ifadeyle "bir şeyin cevabı hakkında, gerçekten çeşitli olan pek çok şey üzerine söylenmiş bir küllîdir" (Cürçânî 1990: 82; Cürçânî 1997: 77). Nev (tür); "şahısları çeşitli olan birçok şeylere delâlet eden isimdir" (Cürçânî 1990: 268; Cürçânî 1997: 241). Fasıl (ayrım); "herhangi bir şeyin cevabında, bir şey üzerine yüklenen küllîdir ki, o şey, onun cevherinde vardır. Konuşan ve hassas gibi. (Cürçânî 1990: 173-174; Cürçânî 1997: 172). Hassa (özgülük); "sadece bir hakikatin fertleri üzerine, arazî bir söz olarak söylenmiş küllîdir ki, gerek insana nispetle bilkuvve kâtip gibi, onun bütün fertlerinde bulunmuş olsun, gerekse, insana nispetle bilfiil kâtip gibi, onun bazı fertlerinde bulunmuş olsun müsavidir" (Cürçânî 1990: 100-101; Cürçânî 1997: 96). Araz-ı âmm (ilinti); "arazî bir söz olarak bir hakikatin ve ondan başkasının fertleri üzerine söylenmiş bir küllîdir" (Cürçânî 1990: 154; Cürçânî 1997: 152).

"Kitâbü't-Tarîfât"ın yazarı ayrıca, araz (ilinti) küllîsinin iki türü olan araz-ı lâzım (ayrılmayan ilinti) ve araz-ı müfârik (ayrılabilir ilinti) ile nev (tür) küllîsinin

iki türü olan nev-i hakîkî (hakiki tür) ve nev-i izâfî'ye (görelî tür) ayrı birer madde olarak yer vermiş ve onları şöyle tanımlamıştır:

Araz-ı lâzım (ayrılmayan ilinti); “mahiyetten ayrılması imkânsız olan şeydir. İnsana nispetle bilkuvve kâtip gibi” (Cürcânî 1990: 153; Cürcânî 1997: 152).

Araz-ı müfârik (ayrılabilir ilinti); “bir şeyden ayrılması imkânsız olmayandır. Bu, ya yok olması hızlı olandır. Mesela: utananın kızarması ve korkanın sararması gibi. Ya da yok olması yavaş olan arazdır. Mesela saçın ağarması ve gençleşme gibi.” (Cürcânî 1990: 153-154; Cürcânî 1997: 152).

Nev-i hakîkî (hakiki tür); “bir üzerine veya o olan şeyin cevabında hakikatlerle birleşmiş olan çoklar üzerine söylenmiş küllîdir” (Cürcânî 1990: 267-268; Cürcânî 1997: 241).

Nev-i izâfî (görelî tür); “bir mahiyettir ki, ona ve ondan başkasına kavî-i evvelî olarak, yani vasitasız olarak cins denir. Hayvana kıyasla insan gibi. Çünkü o bir mahiyettir ki, hem ona ve hem de at gibi ondan başkasına cins denir.” (Cürcânî 1990: 268; Cürcânî 1997: 241).

Porphyrios'un görüşlerine (Porphyrios 1986: 31-56; Porphyrios 1948: 29-62) dayanan bu tanımlar hem Ebherî (Ebherî 2016: 66-69) ve Kâtibî'de (Kâtibî 2017: 70-75) hem de Fârâbî (Fârâbî 2016: 39-49; Fârâbî 2018b: 82) ve İbn Sînâ'da (İbn Sînâ 2005: 13-16) benzer şekilde yer almaktadır.

2.5. Makûlât (Kategoriler)

Porphyrios'un belirttiği gibi en genel cinsler makûlât (kategoriler) olarak adlandırılır (Porphyrios 1986: 38). Aristoteles, on makûlâtтан (kategorilerden) bahsetmiştir. Bunlar; cevher (töz), kemiyet (nicelik), keyfiyet (nitelik), izâfet (görelîlik), mekân (uzam), zaman, va'z (durum), mülk (iyelik), fiil (etki) ve infîâldir (edilgi) (Aristoteles 1996a: 3).

“Kitâbü't-Tarîfât”ta makûlât maddesine yer verilmiş ve makûlâtın on olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu madde içinde bu on makûlâtтан sadece dördü üzerinde durulmuştur. Bunlar Cürcânî'ye göre “kendisinden hareket vaki olan” kemiyet, keyfiyet, va'z ve mekândır. Ona göre “geri kalan makûlâtтан hareket vaki olmaz” (Cürcânî 1990: 243; Cürcânî 1997: 220). Cürcânî'nin sözlüğünde, cevher (Cürcânî 1990: 83; Cürcânî 1997: 81-82), zaman (Cürcânî 1990: 119; Cürcânî 1997: 118), izâfet (Cürcânî 1990: 28; Cürcânî 1997: 24), mülk (Cürcânî 1990: 246; Cürcânî 1997: 222), fiil (Cürcânî 1990: 175; Cürcânî 1997: 172) ve infîâl (Cürcânî 1990: 40; Cürcânî 1997: 30) şeklindeki diğer altı makûlâta ayrı maddelerde yer verilmiştir.

Aristoteles'in makûlâtla ilgili görüşlerini yansıtan bu maddeler Ebherî'nin “İsâgûcî”sinde ve Kâtibî'nin “Şemsiyye”sinde yer almamaktadır. Ancak Fârâbî (Fârâbî 1990b: 81; Bolay 1990: 34-60) ve İbn Sînâ'da (İbn Sînâ 2013a: 77-78) yer almaktadır.

3. Tarif (Tanım)

Aristoteles, tarifi (tanımı) “neliğe ait bir açıklama olduğunu” belirtmiştir (Aristoteles 2005: 62; Aristoteles 1989: 106). Cürçânî de “bilinmesi, diğer bir şeyi bilmeyi gerektiren hususu zikretmekten ibarettir” (Cürçânî 1990: 64; Cürçânî 1997: 62) şeklinde açıklamıştır. Mantık tarihinde tarifler; genellikle tanımlanana göre ve beş külliye (tümele) göre yapılmıştır.

3.1. Tanımlanana Göre Tarif (Tanım) Çeşitleri

Tanımlanana göre tarifler (tanımlar), hakikî (gerçek) ve lafzî (adsal) olarak ikiye ayrılır. İslâm mantıkçılarında da bulunan bu sınıflandırma Aristoteles'ten gelmektedir (Aristoteles 2005: 60). Aslında, “İslâm mantıkçılarına göre önemli olan tanımlı yapılan varlık sahasıdır. Tanımlı yapılanın varlığı ya zihin dışındadır; böyle bir kavramın hem neliği hem de gerçekliği vardır veya tanımlı yapılanın varlığı yalnız zihindedir. Yani yalnız neliği vardır. Birincilerin tanımına gerçek tanım, ikincilerin tanımına da adsal tanım denir” (Öner 1996: 50).

Cürçânî, “Kitâbü't-Tarîfât”ta ayrı maddelerde tarif-i hakikî (gerçek tanım) ve tarif-i lafzî (adsal tanım) üzerinde durmuştur. Ona göre tarif-i hakikî “lafzın konulduğu şeyin hakikati lafzın mukabilinde olmasına rağmen, lafzın ondan başkasıyla bilinmesidir” (Cürçânî 1990: 64; Cürçânî 1997: 62). Tarif-i lafzî ise “lafzın bir manaya delâletinin açık olmasıyla beraber, bu manaya delâleti daha açık olan bir lafızla tefsir edilmesidir. Mesela senin ‘aslan gazanfer’ demen gibi. Bu, hâsıl olmayan bir tasavvurun, kendisiyle ifade edilmek istendiği hakikî bir tarif değildir. Ancak burada maksat, diğer manalar arasında, ‘gazanfer’ lafzının konulduğu ‘aslan’ manasını belirtmektir” (Cürçânî 1990: 64-65; Cürçânî 1997: 62).

Hakikî ve lafzî tanım ayrımı Ebherî'nin “İsâgûci”sinde ve Kâtibî'nin “Şemsiyye”sinde bulunmamaktadır. Ancak İbn Sînâ da bulunmaktadır. İbn Sînâ bu konuda şunları söylemektedir: “Şeyin ne olduğunun (mahiyetinin) anlamı yani gerçek tanım, ancak zatı mevcut bir şey için olabilir. Zatı mevcut olmayan bir şey içinse isim anlamına delalet eden bir söz olabilir” (İbn Sînâ 2006a: 220).

3.2. Beş Külliye (Tümele) Göre Tarif (Tanım) Çeşitleri

Necati Öner'in de belirttiği gibi, beş külliye (tümele) göre tarif (tanım) çeşitleri öze ve ilintiye ilişkindir. “Batı mantıkçılarının ‘definition’ ve ‘description’, İslâm mantıkçılarının ‘hadd’ ve ‘resm’ diye adlandırdıkları tanımlardan birincisi öze, ikincisi ilintiye aittir” (Öner 1996: 47). Özle ve ilintiye ilgili tanımlar da tam ve nâkıs (eksik) olarak ayrıştırılmıştır. Buna göre beş külliden (tümelden) hareketle ‘hadd-ı tâm’ (tam özsel tanım), ‘hadd-i nâkıs’ (eksik özsel tanım), ‘resm-i tâm’ (tam ilintisel tanım) ve ‘resm-i nâkıs’ (eksik ilintisel tanım) şeklindeki tarifler yapılabılır. Cürçânî, sözlüğünde ayrı birer maddede ele aldığı bu dört tarifi (tanımı) şöyle belirtmiştir:

Hadd-ı tâm (tam özsel tanım); “yakın cins ve yakın fasıldan oluşan tariftir. İnsanın ‘konuşan hayvandır’ diye tarif edilmesi gibi” (Cürcânî 1990: 87; Cürcânî 1997: 84).

Hadd-ı nâkıs (eksik özsel tanım); “sadece yakın fasılla veya onunla beraber uzak cinsle yapılan tariftir. Mesela insanın, konuşandır veya konuşan cisimdir, diye tarif edilmesidir” (Cürcânî 1990: 87; Cürcânî 1997: 84).

Resm-i tâm (tam ilintisel tanım); “yakın cins ve özellikten (hasa) oluşan tariftir. İnsanın ‘gülen hayvan’ diye tarif edilmesi gibi” (Cürcânî 1990: 116; Cürcânî 1997: 111).

Cürcânî, resm-i nâkıs’ı (tam ilintisel tanım) ise şöyle tanımlamıştır:

“Sadece özellik (hasa) ile veya özellik ve uzak cins ile olan tariftir. İnsanın ‘gülen’ diye veya ‘gülen cisim’ diye tarif edilmesi gibi. Ya da hepsi bir tek hakikate özgü olan araziyyat ile tarif edilmesi gibi: Mesela insanı şöyle tarif etmemiz gibi: ‘İnsan, iki ayağı üzerinde yürüyen, tırnakları enli (yayvan ve bölmeli), derisi açıkta (çıplak, postsuz), boyu dik yaratılıştan güleç bir varlıktır” (Cürcânî 1990: 116; Cürcânî 1997: 111).

Hadd-ı tâm (tam özsel tanım), hadd-i nâkıs (eksik özsel tanım), resm-i tâm (tam ilintisel tanım) ve resm-i nâkıs’a (eksik ilintisel tanım); Ebherî’nin “İsâgûcî”sinde (Ebherî 2016: 70-71) ve Kâtibî’nin “Şemsiyye”sinde (Kâtibî 2017: 88-89) de bu şekilde yer verilmiştir. Fârâbî, hadd ve resim üzerinde durmuştur (Fârâbî 2018c: 28-31). Ama tam ve nâkıs (eksik) ayrımını yapmamıştır. İbn Sînâ ise bu ayrımı yapmıştır (İbn Sînâ 2013b: 21-27; İbn Sînâ 2006b: 32; Peker 2001: 167; Yaren 2003: 48-49).

Sonuç

Seyyid Şerif Cürcânî’nin “Kitâbü’t-Tarîfât” adındaki sözlüğünde yer alan tasavvurât maddeleriyle ilgili şunları söyleyebiliriz:

1. İlgili maddelerin mantığa ait oldukları belirtilmemiştir. Bununla birlikte, mantık öğrenen ya da mantıkla ilgili bir eser okuyan, tasavvurâtla ilgili bir terimle karşılaştığında Tarîfât’tan bir sözlük olarak yararlanabilir.

2. Bu sözlükteki tasavvurâtla ilgili tanımlar Cürcânî’ye özgü değildir. Bu tanımlar Cürcânî’den önce de vardır.

3. Bu tanımlamalardan çoğu Ebherî’nin “İsâgûcî”sinde ve Kâtibî’nin “Şemsiyye”sinde bulunmaktadır. Ancak bazıları bu iki eserden sadece “Şemsiyye”de, bazıları da ne “Şemsiyye”de ne de “İsâgûcî”de bulunmaktadır. Bu iki eserde bu-

lunmayan tanımlar genellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'da, bazen de sadece İbn Sînâ'da yer almaktadır.

4. Bu tanımlamaların önemli bir kısmı doğrudan Aristoteles'e, bir kısmı Aristoteles'in ardıllarına, bir kısmı da Porphyrios'un İsağoge'sine dayanmaktadır.

KAYNAKLAR

- ARİSTOTELES (1989), *İkinci Analitikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ARİSTOTELES (1996a), *Kategoriler*, Çev. Saffet Babür, Ankara, İmge Kitabevi.
- ARİSTOTELES (1996b), *Topikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ARİSTOTELES (2002), *Yorum Üzerine*, Çev. Saffet Babür, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.
- ARİSTOTELES (2005), *İkinci Çözümlemeler*, Çev. Ali Houshiary, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- BAYRAKDAR, Mehmet (2016), *İslam Felsefesine Giriş*, 12. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BİNGÖL, Abdulkuddûs (1988), *Porphyrios ve İsağojisi Üzerine*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- BOLAY, M. Naci (1990), *Fârâbî ve İbni Sînâ'da Kavram Anlayışı*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- CÜRÇÂNÎ, Seyyid Şerîf (1990), *Kitâbü't-Tarîfât*, Beyrut, Mektebetü Lübnan.
- CÜRÇÂNÎ, Seyyid Şerîf (1997), *Tarîfât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, Çev. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları.
- EBHERÎ, Esîruddîn (2016), *İsâgûci: Mantığa Giriş*, Çev. Hüseyin Sarıoğlu, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (1990a), *İhsâü'l-Ulûm: İlimlerin Sayımı*, Çev. Ahmet Ateş, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (1990b), "Peri Hermeneias Yani Önerme Kitabı", *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*, Mübahat Türker Küyel, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, ss.72-95.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2005), "Tenbîh alâ Sebîli's-Sa'âde (Mutluluk Yoluna Yönelme)", *Fârâbî'nin İki Eseri*, Çev. Hanifi Özcan, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, ss. 143-190.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2008a), *Kitâbu'l-Burhân*, Çev. Ömer Türker ve Ömer Mahir Alper, İstanbul, Klasik.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2008b), *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, Çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2016), *Mantukta Kullanılan Lafızlar: Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'mele fi'l-Mantık*, Çev. Yaşar Aydın, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2018a), "El-Fusûlü'l-Hamse: Beş Fasil" *Mantığa Giriş Risaleleri*, Çev.

- Yaşar Aydın, İstanbul, Litera Yayıncılık, ss. 32-57.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2018b), “İsâgûcî Kitabı Yani Giriş” *Mantiğa Giriş Risaleleri*, Çev. Yaşar Aydın, İstanbul, Litera Yayıncılık, ss. 58-89.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (2018c), “Et-Tavtîa veya Mantığa Giriş Risalesi” *Mantiğa Giriş Risaleleri*, Çev. Yaşar Aydın, İstanbul, Litera Yayıncılık, ss. 13-31.
- GÜMÜŞ, Sadreddin (1984), *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı.
- GÜMÜŞ, Sadreddin (1993), “Seyyid Şerîf Cürcânî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, ss. 134-136.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî (2004), “Uyûnu’l-Hikme”, *İbn Sînâ Risaleleri*, Çev. Alparslan Açıkgenç ve M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara, Kitâbiyât, ss. 65-91.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî (2005), *İşaretler ve Tembihler*, Çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî (2006a), *İkinci Analitikler*, Çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî (2006b), *Mantiğa Giriş: Medhal*, Çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî (2013a), *En-Necât: Felsefenin Temel Konuları*, Çev. Kübra Şenel, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî (2013b), *Tanımlar Kitabı: Kitâbü’l-Hudûd*, Çev. Aygün Akyol, İclal Arslan, Ankara, Elis Yayınları.
- KÂTİBÎ, Necmüddîn (2017), *Şemsiyye Risalesi*, Çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- KEKLİK, Nihat (1969-1970), *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, C. 2, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ÖNER, Necati (1996), *Klasik Mantık*, 7. Baskı, Ankara, Bilim Yayınları.
- PEKER, Hidayet (2001), “İbn Sînâ’nın Kavram Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, Sy. 1, ss.165-176.
- PETERS, Francis E. (2004), *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çev. Hakkı Hünler, İstanbul, Paradigma Yayıncılık.
- PORPHYRIOS (1948), *Isagoji*, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, Konya, Atademir Yayınevi.
- PORPHYRIOS (1986), *Isagoge*, Çev. Betül Çotuksöken, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- RESCHER, Nicholas (2018), *İslâm Mantık Tarihi*, Çev. Ahmet Kayacık, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- ROSS, David (2011), *Aristoteles*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık.
- YAREN, Tahir (2003), *İbn Sîna Mantığına Giriş*, Ankara, İlahiyât.

